

Methods of Compensating and Evaluating the Damages Arising from Sanctions (Original Research)

Hamid Reza Oloumi Yazdi *
Sepideh Razi **

(DOI) : 10.22066/cilamag.2024.2008592.2427

Date Received: 12 Aug. 2023

Date Accepted: 4 Apr. 2024

Abstract

The imposition of sanctions against Iran over many years has impacted crucial economic sectors, including the banking, energy, and industry as well as the health and medical systems and the scientific field of the country, leading to significant losses for natural and legal persons and raised questions regarding the methods of compensating and evaluating these damages. This research explores the forms of compensation in domestic and international law and examines the evaluation of material, moral and punitive damages. The compensation methods in domestic and international law generally follow a similar approach. Material damages can be compensated financially, whereas moral damages might not be adequately addressed through financial means alone; in such cases, non-financial methods like formal apologies, acceptance of violations, and expressing regret are utilized. Material damages can be evaluated with high accuracy using case-by-case criteria, ensuring the rights of the victims are not violated, and macroeconomic variables can be applied in extensive lawsuits. For moral damages, due to the complexity of calculating, a mixed criterion is preferable. Finally, in assessing punitive damages, the prolonged and severe impact of sanctions, along with the extent of material and moral damages, should be considered.

Keywords

Damages, Sanctions, Evaluation Criteria, Material Damage, Moral Damage, Compensation Method

---

* Associate Professor, Private Law Department, Faculty of Law and Political Science, Allameh Tabataba'i University (ATU), Tehran, Iran, oloumi@atu.ac.ir

** Corresponding Author, Ph.D in Private Law, University of Tehran, Tehran, Iran, sepidehrazi@ut.ac.ir

نحوه جبران و ارزیابی خسارات ناشی از تحریم (پژوهشی)

حمیدرضا علومی یزدی *

سپیده رازی **

(DOI) : 10.22066/cilamag.2024.2008592.2427

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۱۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۲۱

چکیده

اعمال تحریم‌ها علیه ایران در طی سالیان متمادی با اثرگذاری بر بخش‌های مهم اقتصادی اعم از بخش بانکی، انرژی، صنعتی و سایر بخش‌ها شامل نظام سلامت و درمان و عرصه علمی کشور موجب ورود خسارات گسترده به اشخاص حقیقی و حقوقی شده و این مسئله را مطرح نموده که نحوه جبران و ارزیابی این خسارات چگونه است. این پژوهش، اشکال جبران خسارت در حقوق داخلی و حقوق بین‌الملل را تبیین و نحوه ارزیابی خسارات مادی، معنوی و تنبیهی را بررسی می‌کند. شیوه جبران خسارت در حقوق داخلی و حقوق بین‌الملل نسبتاً از رویکرد واحدی تبعیت می‌کند. خسارات مادی به روش مالی قابل جبران است اما ممکن است جبران خسارات معنوی صرفاً از طریق مالی قابل جبران نباشد که در این صورت از روش‌های غیرمالی همچون عذرخواهی رسمی، پذیرش نقض و اظهار تأسف استفاده می‌شود. ارزیابی خسارات مادی با استفاده از معیار موردی به دلیل دقت بالای آن و عدم تضییع حقوق زیان‌دیدگان و همچنین استفاده از متغیرهای کلان اقتصادی در دعوی گسترده امکان‌پذیر است. در ارزیابی خسارات معنوی، با توجه به دشواری تقویم این نوع خسارت، معیار مختلط ارجحیت دارد و در مورد خسارت تنبیهی باید تداوم و استمرار اعمال تحریم‌ها در طی سالیان متمادی و گستردگی و شدت خسارات مادی و معنوی وارد شده لحاظ شود.

واژگان کلیدی

خسارت، تحریم، معیار ارزیابی، نحوه جبران

مقدمه

پس از جنگ سرد و گسترش مداوم روابط تجاری، بسیاری از قدرت‌های بزرگ جهان مانند امریکا، منافع بین‌المللی خود را با استفاده از وضع تحریم و بدون تحمل هزینه‌های نامطلوب بشردوستانه ناشی از درگیری‌های نظامی تأمین نمودند^۱ زیرا اعمال تحریم در مقایسه با جنگ، روشی کم‌هزینه برای حل و فصل اختلافات میان کشورها به نظر می‌رسید،^۲ هرچند با گذشت زمان روشن شد که تحریم می‌تواند همان آثار زیان‌بار و نامطلوب بشردوستانه را به دنبال داشته باشد.^۳ آزادی عمل تابعان حقوق بین‌الملل در اعمال تحریم، ابتدا با میثاق جامعه ملل محدود شد و سپس با وضع منشور سازمان ملل متحد، توسل به مجازات اقتصادی و نظامی به شورای امنیت محول و هرگونه اقدام در این زمینه موکول به تصمیم این رکن شد. این محدودیت به مثابه انتقال صلاحیت اعمال تحریم از دولت‌ها به نفع شورای امنیت سازمان ملل متحد است که مسئولیت اولیه حفظ صلح جهانی و برقراری همکاری دوستانه دولت‌ها را بر عهده دارد. این همکاری نه تنها هیچ تعارضی با اصل حاکمیت دولت‌ها ندارد، بلکه این دو، لازم و ملزوم یکدیگرند و وجود همکاری بین‌المللی در شرایط عادلانه، یکی از مظاهر حاکمیت دولت‌هاست.^۴ همچنین طبق بند ۴ ماده ۲ منشور ملل متحد،^۵ کلیه اعضای سازمان باید در روابط بین‌المللی خود، از تهدید به زور یا استفاده از آن علیه تمامیت ارضی یا استقلال سیاسی هر کشور یا از هر روش دیگری که با اهداف سازمان مابینت داشته باشد خودداری کنند. بدین ترتیب، برخی معتقدند نباید هیچ‌گونه اقدام قهری حتی در قراردادهای منطقه‌ای بدون اجازه شورای امنیت انجام گیرد.^۶ با وجود این، در فرض پذیرش تحریم‌های خارج از چارچوب شورای امنیت، نباید اعمال تحریم با نقض تعهدات بین‌المللی همراه باشد، فارغ از اینکه منشأ یا ماهیت تعهد چیست؛ در حالی که اعمال تحریم‌ها علیه ایران حسب مورد تعهداتی از جمله معاهدات حقوق بشری،^۷ عهدنامه مودت، حقوق کنسولی و روابط اقتصادی^۸ و

1. Alexandra Hofer, "The Proportionality of Unilateral "Targeted" Sanctions: Whose Interests Should Count," *Nordic Journal of International Law* 89 (2020): 400.

2. Kimberley Ann Elliott and Gary Clyde Huf-bauer, "Same Song, Same Refrain?: Economic Sanctions in the 1990s," *American Economic Review* 89 (1999): 404.

3. *Ibid.*, 400.

4. جمشید ممتاز، «تحریم اقتصادی و حقوق بین‌الملل عمومی»، *مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی* ۲۲ (۱۳۶۰): ۲۲۱ و ۲۲۲.

5. Charter of the United Nations, June 26, 1945, art. 2, para. 4.

6. همان، ۲۲۲.

7. قواعد مربوط به حمایت از حقوق بشر در معاهدات و اسناد الزام‌آور متعددی از جمله اعلامیه جهانی حقوق بشر، منشور ملل متحد، میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، کنوانسیون حقوق کودک، مقدمه و اساسنامه سازمان بهداشت جهانی، کنوانسیون اروپایی حمایت از حقوق و آزادی‌های بنیادین بشر و کنوانسیون امریکایی حقوق بشر بیان شده است.

8. Treaty of Amity, Economic Relation and Consular Rights

همچنین اصول کلی حقوقی شامل اصل ملاحظات اولیه انسانی،^۹ اصل عدم مداخله،^{۱۰} اصل برابری حاکمیت کشورها،^{۱۱} اصل حسن‌نیت^{۱۲} و لزوم وفای به عهد^{۱۳} و در نهایت، اصل آزادی تجارت^{۱۴} نسبت به اقلام بشردوستانه را نقض و خسارات متعددی را به اشخاص متعدد وارد کرده است. بر اساس یک اصل تثبیت‌شده در حقوق بین‌الملل، دولت آسیب‌دیده حق دارد خسارت ناشی از عمل مغایر با موازین حقوق بین‌الملل را از دولت مرتکب دریافت کند^{۱۵} زیرا نقض هر تعهد، تعهد به جبران آن را به شکلی مناسب در پی دارد. اصل جبران خسارت در ماده ۳۱ هر دو سند «مسئولیت دولت‌ها برای اعمال متخلفانه بین‌المللی»^{۱۶} و «مسئولیت سازمان‌های بین‌المللی»^{۱۷} نیز بیان شده است.

با وجود اهمیت موضوع، پژوهشی در مورد نحوه جبران خسارت و ارائه پیشنهادهایی برای ارزیابی این خسارات نگارش نیافته است. بدین ترتیب، در این پژوهش، نحوه جبران و ارزیابی خسارات ناشی از تحریم، به تفکیک در دو بخش بررسی می‌شود.

۱. نحوه جبران خسارات ناشی از تحریم

لزوم جبران خسارت ناشی از عمل زیان‌بار، اصل پذیرفته‌شده در حقوق داخلی کشورها و حقوق بین‌الملل است.^{۱۸} در این بند، شیوه‌های جبران خسارات در حقوق داخلی و حقوق بین‌الملل بررسی می‌شود.

۱-۱. شیوه‌های جبران خسارت در حقوق داخلی

در حقوق داخلی برای جبران خسارت ناشی از عمل زیان‌بار، به‌طور کلی دو شیوه جبران عینی و جبران معادلی پیش‌بینی شده است. از آنجا که یکی از اهداف مسئولیت مدنی، بازگرداندن وضعیت زیان‌دیده به پیش از وقوع حادثه است، شیوه اعاده وضع به حال سابق یا همان جبران عینی، بر

9. Principle of Elementary Considerations of Humanity

10. Principle of Non-intervention

11. Principle of Sovereign Equality of States

12. Principle of Good Faith

13. Pacta Sunt Servanda

14. Principle of Freedom of Trade

15. *Case GabCikovo-Nagymaros Project (Hungary v. Slovakia)*, Judgment. International Court of Justice, September 25, 1977, para. 153.

16. International Law Commission. "Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts." *Yearbook of the International Law Commission*. 2001, vol. II (Part Two).

17. International Law Commission. "Draft Articles on the Responsibility of International Organizations." *Yearbook of the International Law Commission*. 2011, vol. II (Part Two).

18. James Crawford, *Brownlie's Principles of Public International Law* (Oxford: Oxford University Press, 2012), 541.

جبران معادلی مقدم است اما در جایی که استرداد عین موجب ضرر بزرگ‌تری شود، چنین تقدیمی وجود ندارد.^{۱۹} تحلیل اقتصادی حقوق نیز به دنبال رسیدن به کارایی و حداکثرشدن دارایی اجتماع است و باید شیوه‌ای برای جبران خسارت در نظر گرفته شود که به دارایی کل جامعه توجه کند.^{۲۰} بنابراین اگر جبران عینی زیان ممکن نباشد یا استرداد عین موجب ضرر هنگفتی شود، جبران خسارت از طریق دادن معادل آنچه از دست رفته صورت می‌گیرد.

در شیوه معادلی، خسارت از طریق دادن مثل یا قیمت مال جبران می‌شود. برخی با تکیه بر نظر فقیهان^{۲۱} معتقدند دادن مثل بر قیمت مال مقدم است زیرا این تقدم، وضعیت زیان‌دیده را بهتر به وضعیت پیشین برمی‌گرداند و زحمت یافتن و خریدن مال تلف‌شده بر او تحمیل نمی‌شود.^{۲۲}

در مقابل، برخی بر این باورند که چنین تقدیمی در بعضی موارد سبب ایجاد مشکلاتی برای زیان‌دیده می‌شود؛ لذا زیان‌دیده می‌تواند به انتخاب خود، مثل یا قیمت را مطالبه کند؛^{۲۳} همان‌طور که در ماده ۳۱۱ قانون مدنی، دادن مثل یا قیمت، بدون تأکید بر تقدم یکی بر دیگری بیان شده است. همچنین ماده ۴۶ قانون اجرای احکام مدنی مصوب ۱۳۵۶ در صورت تلف یا عدم دسترسی به عین، بدون تصریح به جبران از طریق دادن مثل، صرفاً به جبران نقدی اشاره می‌کند. در رویه قضایی نیز دادگاه‌ها با توجه به اختیار مقرر در ماده ۳ قانون مسئولیت مدنی در تعیین میزان، طریقه و کیفیت جبران خسارت، اگر طبق اوضاع و احوال، دادن قیمت را عادلانه‌تر تشخیص دهند، حکم به پرداخت نقدی صادر می‌کنند که دارای مزایایی چون سهولت در اجرای رأی و مطلوبیت بیشتر برای زیان‌دیده است.^{۲۴}

در صورتی که خسارت واردشده از نوع زیان معنوی باشد، ممکن است جبران از طریق شیوه مالی کفایت نکند زیرا این نوع خسارت به جهت ماهیت غیرمادی خود، به‌طور کامل با پرداخت غرامت جبران نمی‌شود. از نظر تحلیل اقتصادی نیز در جبران خسارات معنوی، سطح مطلوبیت لازم از طریق جبران مالی، برای شخص متضرر به وجود نمی‌آید. از این رو بر اساس ماده ۱۰ قانون مسئولیت مدنی، دادگاه می‌تواند علاوه بر صدور حکم به جبران خسارت مالی، حکم به رفع زیان از

۱۹. سیدحسین صفایی و حبیب‌الله رحیمی، *مسئولیت مدنی تطبیقی* (تهران: شهر دانش، ۱۳۹۹)، ۴۳۹.

۲۰. همان.

۲۱. شیخ محمدحسن نجفی، *جواهر الکلام*، جلد سی‌وهفتم، (بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، بی‌تاریخ)، ص ۸۵؛ سیدابوالقاسم خویی، *مصباح الفقاهه فی المعاملات*، جلد سوم (بیروت: دارالهادی، ۱۴۱۲)، ۳۰۷.

۲۲. سیدحسین امامی، *حقوق مدنی*، جلد اول، (تهران: چاپ افست اسلامی، ۱۳۵۶)، ۳۶۸؛ محمد بروجردی عبده، *حقوق مدنی*، (تهران: کتابفروشی محمدعلی علمی، ۱۳۲۹)، ۱۷۴.

۲۳. سیدمرتضی قاسم‌زاده، *الزامها و مسئولیت مدنی بدون قرارداد* (تهران: نشر میزان، ۱۳۸۸)، ۱۶۳؛ ایرج بابایی، *حقوق مسئولیت مدنی و الزامات خارج از قرارداد* (تهران: نشر میزان، ۱۳۹۴)، ۱۹۷.

۲۴. صفایی و رحیمی، همان، ۴۴۳.

طرق دیگر از قبیل الزام به عذرخواهی، درج حکم در جراید و امثال آن بدهد. در مورد خسارات ناشی از اعمال تحریم باید میان خسارات وارد بر بخش اقتصادی و غیراقتصادی تفکیک قائل شد. خسارات وارد بر بخش اقتصادی اصولاً از نوع مادی، و خسارات وارد بر بخش نظام سلامت و درمان و عرصه علمی کشور به‌طور معمول از ترکیبی از خسارت مادی و معنوی است. این خسارات از طریق جبران عینی یا همان اعاده وضع به حال سابق با رفع تحریم از بخش تحریمی یا اشخاص تحریم‌شده تا حدی برطرف می‌شود و وضعیت را به حالت پیش از اعمال تحریم بازمی‌گرداند. در راستای اجرای اصل جبران کامل خسارت، زیان‌هایی که از زمان برقراری تحریم تا رفع آن وارد شده است، باید با استفاده از شیوه معادلی و از طریق پرداخت غرامت جبران شود زیرا علاوه بر اینکه دادن مثل در مورد این خسارت، جایگاهی ندارد، این نوع پرداخت موجب سهولت در اجرای رأی و مطلوبیت بیشتر برای زیان‌دیده است. در مواردی که خسارت ناشی از اعمال تحریم از نوع معنوی باشد مانند درد ناشی از بیماری به دلیل کمبود یا نبود دارو، استرس و ناامیدی به علت لغو ناگهانی روادید دانشجویان ایرانی، دادگاه می‌تواند علاوه بر صدور حکم به جبران خسارت مالی، حکم به جبران از طریق غیرمالی مانند عذرخواهی، پذیرش نقض و همانند آن صادر کند.

۱-۲. شیوه‌های جبران خسارت در حقوق بین‌الملل

اشکال جبران خسارت در حقوق بین‌الملل طبق ماده ۳۴ هر دو سند مسئولیت دولت‌ها و سازمان‌ها شامل اعاده وضع به حال سابق،^{۲۵} پرداخت غرامت^{۲۶} و جلب رضایت^{۲۷} می‌شود که ممکن است منفرداً یا ترکیبی از آن‌ها مورد حکم قرار گیرد. برای جبران خسارات ناشی از عمل متخلفانه بین‌المللی، تا حدی که امکان اعاده وضع به حال سابق وجود داشته باشد، دولت یا سازمان مسئول، ملزم می‌شود وضعیتی را که پیش از ارتکاب عمل وجود داشته مجدداً برقرار کند اما اگر اعاده وضع به حال سابق ممکن نباشد یا ضرر اعاده وضعیت از مزیت آن بیشتر باشد، پرداخت غرامت، جایگزین آن می‌شود.^{۲۸} پرداخت غرامت، هر گونه خسارت قابل ارزیابی مالی مانند عدم‌النفع مسلم را دربرمی‌گیرد.^{۲۹} حال چنانچه خسارات واردشده با اعاده وضع به حال سابق یا پرداخت غرامت جبران نشود، دولت یا سازمان مسئول، ملزم هستند تا رضایت خاطر دولت زیان‌دیده را جلب کنند. جلب رضایت

25. Restitution

26. Compensation

27. Satisfaction

28. Article. 35 & 36 of both "Draft Article on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts" and "Draft articles on the responsibility of international organizations".

29. Ibid.

شامل پذیرش نقض، اظهار تأسف، عذرخواهی رسمی یا هر روش مناسب دیگر می‌شود.^{۳۰} دیوان بین‌المللی دادگستری در مورد نحوه جبران خسارات در آرای خود، همین ترتیب را برگزیده است که به نمونه‌هایی از آن اشاره می‌شود:

دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی در پرونده کارخانه کورزوف اعلام کرد: «اصل اساسی در بطن یک عمل غیرقانونی این است که جبران خسارت باید تا آنجا که ممکن است، تمام پیامدهای آن عمل را از بین ببرد و وضعیتی را که به احتمال زیاد در صورت عدم انجام آن عمل وجود داشت، دوباره برقرار کند. در صورتی که امکان اعاده وضع به حال سابق وجود نداشته باشد، پرداخت مبلغی معادل ارزشی که اعاده وضع به حال سابق در برمی‌داشت، تعیین می‌شود و اگر چنین جبرانی، تمام خسارات را حتی با اعاده وضع یا پرداخت مبلغی به جای آن پوشش ندهد، حکم به پرداخت خسارت جبران نشده داده می‌شود».^{۳۱}

در پرونده آلمان علیه ایتالیا، به دلیل نقض مصونیت دولت آلمان در دادگاه‌های داخلی ایتالیا، کشور اخیر متعهد شد که آثار نقض‌های صورت گرفته را از طریق وضع قوانین لازم یا شیوه‌های که خود برمی‌گزیند از بین برده و تا جایی که امکان دارد، وضعیت را به حالت سابق اعاده کند.^{۳۲} در پرونده گابجیکو ناگیماروس، مجارستان و اسلواکی مدعی تحمل خسارات مالی قابل توجهی شدند و هر دو طرف، جبران آن را از دیوان مطالبه کردند. دیوان با احراز ارتکاب عمل متخلفانه بین‌المللی، ورود خسارات به هر یک از طرفین را تأیید کرد؛ سپس با اشاره به رأی کارخانه کورزوف، اعلام کرد از آنجا که جبران خسارت باید «تا حد امکان» تمام پیامدهای عمل غیرقانونی و نادرست را از بین ببرد، اگر هر دو طرف همکاری خود را در استفاده از منابع آبی مشترک دانوب از سر بگیرند، پیامدهای این عمل تا حد امکان از بین خواهد رفت.^{۳۳} همچنین دیوان مقرر داشت هر یک از طرفین، هم متعهد به پرداخت غرامت و هم مستحق دریافت غرامت هستند^{۳۴} اما از آنجا که ارزیابی میزان خسارت را مطالبه نکردند، دیوان به ارزیابی میزان این خسارت ورود پیدا نمی‌کند و در نهایت اعلام کرد با توجه به این واقعیت که هر دو طرف اشتباهات متقابلی داشته‌اند، دیوان مایل است در صورتی که هر یک از طرفین از کلیه دعاوی مالی و دعاوی متقابل صرف‌نظر کنند، موضوع غرامت به‌طور رضایت‌بخشی در چارچوب توافق کلی حل شود.

در نهایت، دیوان در جدیدترین رأی خود در پرونده جمهوری دموکراتیک کنگو در مقابل اوگاندا

30. Ibid., Art. 37.

31. *Case Factory at Chorzow*, Publications of the Permanent Court of International Justice (P.C.I.J.), Series A, No. 9, July 26, 1927, p. 47.

32. *Case Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening)*, Judgment, I.C.J. Reports, February 3, 2012, para. 137.

33. *Gab Cikovo-Nagyymaros Project*, para. 150.

34. Ibid., para. 152.

صراحتاً به ماده ۳۴ سند مسئولیت دولت‌ها استناد و اعلام کرد اگر جبران خسارت از طریق اعاده وضع به حال سابق ممکن نباشد، پرداخت غرامت، روش مناسبی برای جبران خسارات به شمار می‌آید.^{۳۵}

همان‌طور که بیان شد، در صورتی که اعاده وضعیت یا پرداخت غرامت برای جبران زیان کافی نباشد، دادگاه به جلب رضایت خاطر دولت زیان‌دیده به طریق پذیرش نقض، اظهار تأسف، عذرخواهی رسمی یا هر روش مناسب دیگر حکم می‌دهد. این شیوه از جبران خسارت در پرونده لاگرانند نمود یافت و امریکا به جهت اعدام برادران لاگرانند، بدون اطلاع‌دادن حق دسترسی کنسولی مقرر در جزء ۱ بند (ب) ماده ۳۶ کنوانسیون وین درباره روابط کنسولی ۱۹۶۳ به صورت رسمی از آلمان عذرخواهی کرد.^{۳۶}

بنابراین جبران خسارت در حقوق داخلی و بین‌الملل نسبتاً از شیوه مشابهی پیروی می‌کند، جز اینکه در عرصه بین‌المللی در صورت عدم امکان اعاده وضع به حال سابق، دادن مثل مال، موردنظر نیست و خسارت از طریق پرداخت قیمت جبران می‌شود. از این رو آنچه در مورد جبران خسارات ناشی از تحریم در حقوق داخلی بیان شد، در حقوق بین‌الملل نیز حاکم است.

۲. معیار ارزیابی خسارات ناشی از تحریم

با تبیین نحوه جبران خسارات ناشی از اعمال تحریم، مسئله چگونگی ارزیابی این خسارات مطرح می‌شود. قانونگذار ایرانی در ماده ۴ قانون صلاحیت دادگستری، یک معیار کلی در مورد نحوه تقویم خسارات واردشده به زیان‌دیدگان در دعاوی مسئولیت مدنی علیه دولت‌های خارجی که در راستای اقدام متقابل در دادگستری تهران مطرح می‌شود، تعیین کرده است. طبق این ماده، تعیین میزان در ارزیابی خسارات مادی، معنوی و تنبیهی، مشابه احکام دادگاه‌های خارجی است. بنابراین، دادگاه ایرانی در این نوع دعاوی، نه‌تنها می‌تواند حکم به پرداخت خسارات تنبیهی بدهد، بلکه لازم نیست محدودیت‌ها و سخت‌گیری‌های حقوق داخلی در تقویم خساراتی مانند عدم‌النفع و خسارت معنوی را اعمال کند.

35. *Case Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)*, Judgment, International Court of Justice, February 9, 2022, para. 101.

36. *Case LaGrand (Germany v. United States of America)*, Judgment, International Court of Justice, June 27, 2001, para. 125.

در این پرونده، علاوه بر عذرخواهی ایالات متحده، دولت آلمان درخواست کرد در مورد اجرای مؤثر ماده مذکور به‌ویژه در مواردی که شامل مجازات اعدام است، دولت امریکا به روشی که خود برمی‌گزیند تضمین دهد که چنین عملی در آینده تکرار نخواهد شد. دیوان نیز اعلام کرد در چنین مواردی، عذرخواهی کافی نیست و ایالات متحده متعهد است که اجازه بازبینی و تجدیدنظر در محکومیت و مجازات را با درنظرگرفتن حقوق مندرج در کنوانسیون بدهد. دیوان انتخاب طریق انجام بازبینی را به ایالات متحده واگذار کرد.

اینک ابتدا نحوه ارزیابی خسارت معنوی با توجه به دشواری ارزیابی آن و سپس ارزیابی خسارات مادی و تنبیهی به ترتیب در سه بند ارائه می‌شوند.

۲-۱. ارزیابی خسارات معنوی

خسارت معنوی، صدمه به منافع عاطفی و دارایی معنوی شخص است^{۳۷} و شامل مواردی همچون لطمه زدن به اعتبار، صدمه روحی و درد جسمانی می‌شود.^{۳۸} امکان جبران خسارت معنوی، به دلیل عدم قابلیت تبدیل آن به پول و دشوار بودن ارزیابی آن، سابقاً محل اختلاف بود. با وجود این دشواری و عدم امکان حصول قطعیت در محاسبه آن، ارزیابی این نوع خسارت غیرممکن نیست.^{۳۹} حال از آنجا که بخش قابل توجهی از خسارات ناشی از اعمال تحریم را خسارت معنوی تشکیل می‌دهد، معیار ارزیابی آن با در نظر گرفتن تعداد بالای زیان دیدگان و لحاظ عدالت، به شرح زیر ارائه می‌شود.

الف. معیار ارزیابی شخصی

ارزیابی شخصی برای تعیین میزان خسارات زیان دیدگان به صورت موردی، و با توجه به ویژگی‌های هر شخص از لحاظ سن، تحصیلات، روحیات فردی، موقعیت خانوادگی و اجتماعی و سایر موارد انجام می‌شود. پیروان این نظریه معتقدند در ارزیابی خسارت معنوی نمی‌توان به معیار نوعی و ثابت تمسک جست^{۴۰} زیرا میزان آسیب ناشی از آلام روحی هر شخص نسبت به دیگری متفاوت است. گرچه معیار ارزیابی شخصی به دلیل بررسی شرایط هر مورد، معیار دقیقی برای تعیین میزان خسارت محسوب می‌شود، از آنجا که مرجع صالح در هر مورد باید به جستجو در روحیات اشخاص متضرر و شرایط خاص آن‌ها بپردازد، در دعاوی تحریمی که تعداد زیان دیدگان آن متعدد است، مستلزم زمان و هزینه بسیاری است. همچنین با توجه به شرایط مشابه زیان دیدگان در برخی از بخش‌ها مانند مواردی که لغو ناگهانی روادید دانشجویان منجر به ورود خسارت معنوی شده است، می‌توان معیار نوعی را در ارزیابی خسارات دخیل کرد.

ب. معیار ارزیابی نوعی

در ارزیابی نوعی با در نظر گرفتن یک معیار کلی، مبلغی مقطوع بابت خسارات وارد شده، صرف نظر از روحیات خاص اشخاص یا شرایط آن‌ها تعیین می‌شود. گرچه این معیار، قاضی را از جستجو در

۳۷. ناصر کاتوزیان، *الزام‌های خارج از قرارداد، مسئولیت مدنی*، (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۴۰۰)، ۲۴۴.

۳۸. صفایی و رحیمی، همان، ۱۳۰.

۳۹. همان.

۴۰. حمید درخشان‌نیا، *ضرر و زیان ناشی از جرم*، (تهران: نشر مهاجر، ۱۳۸۴)، ۱۲۹.

روحیه خاص هر فرد معاف و از پراکندگی آرا جلوگیری می‌کند، به دلیل برابردانستن عددی همه انسان‌ها بدون توجه به هنر، علم، وضع اجتماعی و شرایط خاص آن‌ها، خلاف عدالت است.^{۴۱} دیوان بین‌المللی دادگستری در رأی اخیر خود مربوط به دعوی کنگو علیه اوگاندا در خصوص جبران خسارت وارد به کنگو اعلام کرد در جایی که امکان ارزیابی دقیق خسارت وجود ندارد، به طور استثنایی، غرامت در قالب یک مبلغ کلی با در نظر گرفتن ملاحظات عادلانه در محدوده احتمالاتی که شواهد نشان می‌دهد تعیین می‌شود.^{۴۲} بنابراین، چنین معیاری می‌تواند در موارد استثنائی، در جایی که شواهد موجود، حاکی از ورود خسارات است و در عین حال، امکان ارزیابی دقیق وسعت یا میزان آن ممکن نباشد، مورد استفاده قرار گیرد.

ج. معیار ارزیابی مختلط

معیار ارزیابی مختلط، با جمع اوصاف شخصی و نوعی، معیاری میانه برای تقویم خسارت محسوب می‌شود. در این معیار، یک انسان متعارف در شرایط خاص زیان دیده برای تعیین میزان خسارت در نظر گرفته می‌شود؛ به این صورت که علی‌رغم لحاظ وضعیت خاص زیان‌دیدگان با شرایط مشابه، مبلغی به صورت نوعی برای تقویم خسارت آن‌ها تعیین می‌شود. به عنوان مثال، استفاده از معیار ارزیابی مختلط در تقویم خسارات وارد بر بیماران پروانه‌ای که دارای شرایط خاص مشابهی به لحاظ تحمل درد و رنج ناشی از این بیماری هستند، در دعوی مطرح شده از سوی ۲۹۵ نفر از این بیماران در شعبه ۵۵ دادگاه امور بین‌الملل تهران علیه دولت آمریکا،^{۴۳} سودمند است زیرا استفاده از این معیار برای ارزیابی خسارات معنوی زیان‌دیدگانی که متعدد هستند، به دلیل توجه به وضعیت خاص آن‌ها و در عین حال، تعیین مبلغ به صورت مقطوع برای اشخاص با شرایط مشابه بدون نیاز به بررسی شرایط خاص هر یک از متضررین که مستلزم زمان و هزینه بسیاری است، می‌تواند مفید واقع شود.

به نظر می‌رسد دادگاه‌های امریکایی در دعوی به اصطلاح تروریستی مطرح شده علیه ایران و مقامات رسمی آن، از این معیار برای ارزیابی خسارات معنوی بازماندگان متوفی یا نزدیکان شخص صدمه‌دیده استفاده می‌کنند. به عنوان مثال، در دعوی *استفان فلاتو علیه جمهوری اسلامی ایران و برخی نهادها و مقامات رسمی آن*،^{۴۴} دادگاه اعلام کرد در مرگ ناشی از تروریسم، میزان

۴۱. ناصر کاتوزیان، *الزام‌های خارج از قرارداد: ضمان قهری، مسئولیت مدنی، غصب و استیفاء*، (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۴۰۰)، ۵۸.

۴۲. *Case Armed Activities on the Territory of the Congo*, para. 107.

<https://www.irna.ir/news/84643000/>

۴۳. به نقل از ذبیح‌الله خدایان، سخنگوی قوه قضائیه، ن.ک:

۴۴. *Stephen M. Flatow, Plaintiff, v. The Islamic Republic of Iran, the Iranian Ministry of Information and Security, Ayatollah Ali Hoseini Khamenei, Ali Akbar Hashemi-Rafsanjani, Ali Fallahian-Khuzestani, and*

آسیب روحی و تداوم آن برای بازماندگان، بیش از آن چیزی است که پس از مرگ طبیعی متوفی تجربه می‌شود. همچنین ماهیت رابطه میان مدعی و متوفی را عامل مهم دیگری در تعیین میزان رنج بازماندگان دانست و سرانجام میزان خسارات معنوی را به صورت مقطوع، ۵,۰۰۰,۰۰۰ دلار برای هر یک از مادر و پدر متوفی و مبلغ ۲,۵۰۰,۰۰۰ دلار برای هر یک از سه خواهر و یک برادر متوفی تعیین کرد. بنابراین دادگاه علاوه بر توجه به وضعیت خاص زیان‌دیدگان و رابطه مدعیان و متوفی، مبلغی را به صورت مقطوع برای زیان‌دیدگان با شرایط مشابه تعیین کرد. همچنین در دعوی سیسیپیو و رید علیه جمهوری اسلامی ایران،^{۴۵} دادگاه در ارزیابی خسارت معنوی برای همسران آن‌ها به دلیل قرارگرفتن در شرایط مشابه شامل محرومیت از داشتن همسر و عدم اطلاع از وضعیت آن، مبلغ مقطوع ۱۰ میلیون دلار را برای هر یک تعیین کرد.

۲-۲. ارزیابی خسارات مادی

خسارت مادی، عبارت از زیان وارد بر حقوق مالی و دارایی شخص است. این نوع زیان با ازبین‌رفتن مال (اعم از عین، منفعت یا حق) یا در نتیجه از دست‌دادن منفعتی که به احتمال قوی بر حسب جریان عادی امور باید کسب می‌شد، ایجاد می‌شود.^{۴۶} برای ارزیابی خسارات مادی، معیار موردی و استفاده از متغیرهای کلان اقتصادی به شرح زیر قابل طرح است.

الف. معیار ارزیابی موردی

از آنجا که خسارات مادی ماهیتاً مربوط به مال است، تقویم آن برخلاف خسارات معنوی با دشواری همراه نیست. از این رو در این نوع خسارت، نیازی به استفاده از معیار نوعی یا مختلط برای سهولت در ارزیابی خسارت وجود ندارد؛ لذا ارزیابی خسارت وارد بر اموال و دارایی هر یک از زیان‌دیدگان به صورت موردی که با دقت بالایی همراه است و موجب عدم تضییع حقوق زیان‌دیدگان با توجه به اصل جبران کامل خسارت می‌شود، انجام می‌گیرد.

به نظر می‌رسد دادگاه‌های امریکایی نیز در پرونده‌های مطرح‌شده علیه ایران و مقامات ایرانی، خسارات مادی را با استفاده از معیار موردی و با توجه به شرایط خاص زیان‌دیده تقویم می‌کنند. نمونه‌ای از نحوه محاسبه خسارت ناشی از عدم‌النفع در دادگاه امریکایی که به صورت موردی ارزیابی شده، بیان می‌شود. همچنین تشریح این رأی در مورد ارزیابی عدم‌النفع، با توجه به اینکه

John Does, United States District Court, District of Columbia, 999 F. Supp. 1 (1998), No. 97-396 (RCL), March 11, 1998.

45. *Joseph J. Cicippio, et al., Plaintiffs, v. Islamic Republic of Iran, Defendant*, Civil Action No. 96-1805(TPJ), United States District Court, District of Columbia, August 27, 1998.

46. کاتوزیان، الزام‌های خارج از قرارداد، همان، ۲۴۳.

این نوع خسارت در رویه دادگاه‌های ایرانی به‌سختی مورد حکم قرار می‌گیرد، کارآمد است زیرا ارزیابی خسارات در دعاوی مسئولیت مدنی علیه دولت‌های خارجی، مشابه احکام دادگاه‌های خارجی است و نیازی به اعمال سختگیری‌های معمول از سوی دادگاه‌های ایرانی در این دعاوی وجود ندارد.

در دعوی سیسپسو، یاکوبسن و رید علیه جمهوری اسلامی ایران، دادگاه خسارات وارد شده را به این صورت حساب کرد که یاکوبسن قبل از دستگیری، شغلی امیدوارکننده در مدیریت پزشکی داشته و پس از آزادی نتوانسته شغلی پیدا کند و از آنجا که کارفرمایان تمایلی به استخدام شخصی که تحت چنین مصیبتی قرار گرفته ندارند، نتیجه گرفت که تقریباً ۲.۹ میلیون دلار از درآمد خود را در اثر اسارت از دست داده است. محاسبه ازدست‌دادن درآمد بر اساس حقوق ۱۲۵۰۰۰ دلاری او، به اضافه ده درصد افزایش سالانه در زمان آدم‌ربایی، علاوه بر ازدست‌دادن برنامه بازنشستگی و ازدست‌دادن پس‌انداز در دوران اسارت انجام شد. در مورد تعیین خسارات *فرانک رید* مقرر شد که وی در زمان ربوده‌شدن، در اداره دو مدرسه خصوصی موفق در خارج از بیروت شریک بود که سالانه ۱۰۰۰۰۰ دلار حقوق می‌گرفت و ۲۵ درصد از اموال را که به گفته او در مجموع ۵ میلیون دلار دارای ارزش بود در اختیار داشت که به جهت ازکارافتادگی، درآمد او به پرداخت ماهانه ۶۲۵ دلار کاهش یافت. بدین ترتیب، پانزده سال کار به اضافه ۲۵ درصد سهم از مدارس و سود آنها که در مجموع بیش از ۲.۷ میلیون دلار محاسبه می‌شود، از دست داد. جوزف سیسیپیو نیز مستحق دریافت ۸۵۰۰۰۰ دلار به دلیل دستمزدهای ازدست‌رفته و فرصت‌های تجاری شد.

بنابراین ارزیابی خسارات مادی به پول با محاسبات ریاضی ممکن است و دشواری محاسبه خسارات معنوی و استفاده از سایر معیارها برای سهولت در ارزیابی، در این نوع خسارت وجود ندارد.

ب. استفاده از متغیرهای کلان اقتصادی

بحثی که برای ارزیابی خسارات مادی ناشی از اعمال تحریم در سطح گسترده قابل توجه است، استفاده از متغیرهای کلان اقتصادی مانند رشد اقتصادی، سرمایه‌گذاری، اشتغال و تجارت در این ارزیابی است. از آنجا که عمده اثرات تحریم‌های اقتصادی در سه گروه واردات، صادرات و جریان ورود و خروج سرمایه قابل طبقه‌بندی است،^{۴۷} می‌توان با استفاده از مدل‌های کمی، اثر تحریم بر متغیرهای کلان اقتصادی را ارزیابی کرد. اعمال تحریم از یک سو به دلیل وابستگی بالای تولیدات داخلی به واردات مواد اولیه، کالاهای واسطه‌ای و سرمایه‌ای، آثار زیان‌باری را بر مجاری وارداتی کشور بر جای گذاشته است. از سوی دیگر به جهت عدم امکان صادرات، منابع ارزی با خلل مواجه

۴۷. علیرضا گرشاسبی و مجتبی یوسفی دیندارلو، «بررسی اثرات تحریم‌های بین‌المللی بر متغیرهای کلان اقتصادی»، فصلنامه تحقیقات مدل‌سازی اقتصادی دانشگاه خوارزمی، ۷، ۲۵ (۱۳۹۵): ۱۳۸.

شده است زیرا در هر کشوری صادرات از مهم‌ترین منابع عرضه ارز محسوب می‌شود. در نهایت، از آنجا که توسعه و تداوم تولید در داخل نیازمند ورود و خروج سرمایه است، اعمال تحریم، جریان رشد اقتصادی کشور را منفی نموده است.^{۴۸} بنابراین ارزیابی تأثیر تحریم بر متغیرهای کلانی که در لایه‌های نخستین اثرپذیری قرار دارند و به‌طور مستقیم از تحریم تأثیر می‌پذیرند، امکان تقویم خسارت ناشی از تحریم در سطح گسترده و کلان را فراهم می‌کند. بهره‌گیری از مدل‌های کمی و آمارهای دقیق از این متغیرها در بازه زمانی مورد مطالبه، ارزیابی را با دقت زیادی همراه کرده و می‌تواند در دعوی مطالبه خسارت در سطح کلان به کار رود.

دولت کنگو برای مطالبه خسارت از اوگاندا در دیوان بین‌المللی دادگستری، چهار عنوان شامل خسارات به اشخاص، خسارت به اموال، خسارت به منابع طبیعی و خسارت به اقتصاد کلان را مطرح و اعلام کرد نقض تعهدهای اوگاندا باعث ایراد خساراتی به میزان ۵.۷۱۴.۰۰۰.۷۷۵ میلیارد دلار به اقتصاد کلان این کشور شده است. دیوان پس از بررسی استدلال‌های طرفین اعلام کرد اوگاندا بابت خسارات به اشخاص، اموال و منابع طبیعی کنگو به ترتیب متعهد به پرداخت ۲۲۵ میلیون دلار، ۴۰ میلیون دلار و ۶۰ میلیون دلار امریکا است و باید از زمان صدور حکم تا تسویه نهایی ۶ درصد بهره پرداخت کند.^{۴۹} اما دیوان در مورد خسارات وارد بر اقتصاد کلان بیان کرد: «در این مورد که آیا خسارات وارد به اقتصاد کلان در حقوق بین‌الملل قابلیت جبران دارد یا خیر، نیازی به تصمیم‌گیری ندارد اما کافی است اشاره نماید که کنگو نتوانسته است رابطه سببیت مشخص و مستقیم میان اعمال متخلفانه اوگاندا و خسارات به اقتصاد کلان را اثبات نماید و دیوان تأکید می‌کند نشان‌دادن آثار مستمر ناشی از اعمال اوگاندا بر اقتصاد کنگو کافی نیست بلکه باید رابطه سببیت مستقیم میان این اعمال و خسارت ادعایی اثبات شود».^{۵۰}

این موضوع از این جهت واجد اهمیت است که دولت ایران نیز می‌تواند در پرونده نقض عهدنامه مودت علیه امریکا، جبران خسارات وارد بر اقتصاد کلان را که در دادخواست نیز اشاره شده است،^{۵۱}

۴۸. همان، ۱۴۰.

49. *Case Armed Activities on the Territory of the Congo*, paras. 226, 258, 366, & 402.

50. *Ibid.*, 381.

۵۱. ایران در دادخواست اصلی خود در دیوان بین‌المللی دادگستری، به آثار زیان‌بار تحریم‌ها بر اقتصاد کلان اشاره و اعلام کرد یکی از اثرات فوری برقراری مجدد تحریم‌ها در ۸ مه ۲۰۱۸، کاهش ارزش پول ایران بوده است. از اکتبر ۲۰۱۷، زمانی که رئیس‌جمهور وقت امریکا صرفاً پیشنهاد کرد که ایالات متحده تحریم‌ها را مجدداً اعمال کند، ارزش ریال ایران به‌طور چشمگیری کاهش یافت. این کاهش ارزش، منجر به تورم در قیمت کالاها، مواد اولیه و خدمات مرتبط در بخش‌های مختلف اقتصاد شده و همچنان ادامه دارد (بند ۳۱). از طرف دیگر، کاهش تولید نفت ایران تأثیر عمده‌ای بر تولید ناخالص داخلی و رفاه خانوارها به‌ویژه جمعیت عادی می‌گذارد. همچنین بنابر گزارش‌های بین‌المللی اخیر صندوق بین‌المللی پول و بانک جهانی، اعمال مجدد تحریم‌ها که ایران را از تجارت جهانی و سیستم مالی قطع می‌کند، بر کل اقتصاد تأثیر منفی خواهد گذاشت (بند ۳۶ و ۳۷). بنابراین اعمال تحریم‌های مذکور به کل اقتصاد و جامعه ایران آسیب وارد می‌کند (بند ۳۸). ن.ک:

<https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/175/175-20180716-APP-01-00-EN.pdf>

با استفاده از مدل‌های کمی اقتصادی دقیق و با استاندارد بالا ارزیابی و مطالبه کند.

۲-۳. ارزیابی خسارت تنبیهی

خسارت تنبیهی که به‌طور معمول، مبلغی بیش از خسارت جبرانی یا ترمیمی است، زمانی تعیین می‌شود که رفتار زیان‌زننده عمدی، بدخواهانه یا مزورانه باشد.^{۵۲} هدف از تعیین خسارت تنبیهی، مجازات زیان‌زننده و بازدارندگی دیگران از انجام اقدامات مشابه رفتار عامل زیان است.^{۵۳} آمریکا در ۱۹۹۶ با اصلاح قانون مصونیت دولت‌های خارجی تحت قانون مبارزه با تروریسم و مجازات مؤثر مرگ،^{۵۴} در زمینه تعیین خسارت تنبیهی علیه دولت‌های خارجی که حکم به آن ممنوع بود، قانونگذاری کرد. همچنین در اصلاحیه فلاتو^{۵۵} در همان سال به دادگاه‌های آمریکا اجازه داده شد که برای قربانیان تروریسم از خسارت تنبیهی استفاده کنند که پیرو آن، در آرای بسیاری دولت ایران و مقامات رسمی آن به پرداخت خسارت به میزان بالایی محکوم شده‌اند.^{۵۶}

به این ترتیب، قانونگذار ایران در واکنش به این اقدام، دادگاه‌های ایران را مجاز به صدور حکم به جبران خسارت تنبیهی نمود. خسارت تنبیهی در حقوق ایران صرفاً در خصوص دعاوی مسئولیت مدنی دولت خارجی، طبق ماده ۴ قانون صلاحیت دادگستری پیش‌بینی شده است. برای ارزیابی این خسارت، ماده ۳ آیین‌نامه اجرایی این قانون به چند معیار توجه کرده است: یکم، آثار، تکرار و تداوم نقض قوانین و مقررات داخلی و بین‌المللی توسط کشور خواننده علیه دولت یا مقامات یا نماینده کشور ایران. دوم، شدت و گستردگی صدمات و خسارات جانی، معنوی و مالی واردشده. سوم، ارزیابی خسارت تنبیهی نیز مشابه احکام دادگاه خارجی صورت گیرد. بنابراین خسارت تنبیهی در دعاوی مسئولیت مدنی ناشی از تحریم باید با توجه به تداوم اعمال تحریم‌ها در طی سالیان متمادی و گستردگی آثار و خسارات که به بخش‌های مختلف وارد شده، و در نهایت توجه به احکام دادگاه‌های خارجی ارزیابی شود.

قابل توجه است دیوان بین‌المللی دادگستری در پرونده کنگو علیه اوگاندا در خصوص جبران خسارت واردشده به کنگو صراحتاً مقرر نمود «در حقوق بین‌الملل به‌خوبی ثابت شده است که غرامت ناشی از عمل یک دولت، ماهیت جبرانی دارد و نباید جنبه تنبیهی داشته باشد».^{۵۷} همچنین

52. U.S. Department of Justice Office of Justice Programs, *Punitive Damage Awards in Large Counties*, by Thomas H. Cohen (Washington: 2001), 2.

53. Mitchell Polinsky A. & Steven Shavell. "Punitive Damage," in *Encyclopedia of Law and Economics*, ed. Boudewijn Bouckaert and Gerrit De Geest (Cheltenham, UK: Edward Elgar, 2000), 765.

54. Antiterrorism and Effective Death Penalty Act (AEDPA) of 1996

55. Flatow Amendment

56. Crowell & Moring LLP, "The Foreign Sovereign Immunities Act: 2014 Year in Review," *law and Business Review of The Americas* 22 (2016): 172-178.

57. *Case Armed Activities on the Territory of the Congo*, para. 102.

در سند مسئولیت دولت‌ها و سازمان‌ها نیز از خسارت تنبیهی صحبتی نشده است. بنابراین پرداخت خسارت تنبیهی در مسئولیت بین‌المللی جایگاهی ندارد.

نتیجه

در اثر اعمال تحریم‌ها خسارات متعددی بر بخش‌های مختلف اقتصادی اعم از بانکی، انرژی، صنعتی و سایر بخش‌ها شامل نظام سلامت و درمان و عرصه علمی کشور وارد شده است. اصولاً خسارات وارد بر بخش اقتصادی از نوع مادی، و خسارات وارد بر نظام سلامت و درمان و عرصه علمی کشور، ترکیبی از خسارت مادی و معنوی است که نحوه جبران این خسارات در حقوق داخلی و حقوق بین‌الملل نسبتاً از رویکرد واحدی تبعیت می‌کند. خسارات مادی به روش مالی قابل جبران است اما ممکن است جبران خسارات معنوی صرفاً از طریق مالی قابل جبران نباشد که در این صورت از روش‌های غیرمالی همچون عذرخواهی رسمی، پذیرش نقض، اظهار تأسف، توقف کار زیان‌بار و انتشار حکم استفاده می‌شود. در رابطه با چگونگی ارزیابی این خسارات پیشنهاد شد: برای تقویم خسارت معنوی، نظر به اینکه ارزیابی آن با وجود تعداد بالای زیان‌دیدگان ناشی از تحریم دشوار است، معیار ارزیابی مختلط که با جمع اوصاف شخصی و نوعی، معیاری میانه برای تقویم خسارت محسوب می‌شود مناسب است زیرا این معیار علاوه بر توجه به وضعیت روحی خاص زیان‌دیدگان متعدد، مبلغی را به صورت مقطوع برای اشخاص با شرایط مشابه بدون نیاز به بررسی شرایط خاص هر یک از متضررین که مستلزم زمان و هزینه بسیاری است، تعیین می‌کند. در مورد ارزیابی خسارت مادی که ماهیتاً مربوط به مال است و تقویم آن برخلاف خسارات معنوی با دشواری همراه نیست، استفاده از معیار ارزیابی موردی به دلیل دقت بالای آن و عدم تضییع حقوق زیان‌دیدگان با توجه به اصل جبران کامل خسارت ارجحیت دارد. همچنین در ارزیابی خسارات مادی ناشی از تحریم در سطح گسترده، می‌توان از مدل‌های کمی اقتصادی برای ارزیابی اثر تحریم بر متغیرهای کلان اقتصادی استفاده کرد که با بهره‌گیری از آمارهای دقیق در بازه زمانی مورد مطالبه، ارزیابی را با دقت زیادی همراه ساخته و می‌تواند در دعوای مطالبه خسارت در سطح کلان که در حال حاضر در دیوان بین‌المللی دادگستری مطرح است، به کار آید. در نهایت، برای ارزیابی خسارت تنبیهی در دعوای مسئولیت مدنی ناشی از اعمال تحریم، بر اساس ماده ۴ قانون صلاحیت دادگستری و ماده ۳ آیین‌نامه اجرایی آن، باید تداوم و استمرار اعمال تحریم‌های مغایر با موازین حقوق بین‌الملل در طی سالیان متمادی و همچنین گستردگی آثار و خساراتی که به بخش‌های مختلف کشور و اشخاص حقیقی و حقوقی وارد شده است، لحاظ شود. قابل توجه است، پرداخت این نوع خسارت در عرصه بین‌المللی طبق رأی دیوان بین‌المللی دادگستری در پرونده کنگو علیه

اوگاندا و همچنین عدم پیش‌بینی آن در سند مسئولیت دولت‌ها و سند مسئولیت سازمان‌ها جایگاهی ندارد.

منابع:

الف. فارسی

- کتاب

۱. امامی، سیدحسن، حقوق مدنی، جلد اول. تهران: چاپ افست اسلامیه، ۱۳۵۶.
۲. بابایی، ایرج، حقوق مسئولیت مدنی و الزامات خارج از قرارداد. تهران: نشر میزان، ۱۳۹۴.
۳. بروجردی عبده، محمد، حقوق مدنی. تهران: کتابفروشی محمدعلی علمی، ۱۳۳۹.
۴. خوبی، سیدابوالقاسم، مصباح الفقاهه فی المعاملات، جلد سوم. بیروت: دارالهادی، ۱۴۱۲.
۵. صفایی، سیدحسین و حبیب‌الله رحیمی، مسئولیت مدنی تطبیقی. تهران: شهر دانش، ۱۳۹۹.
۶. قاسم‌زاده، سیدمرتضی، الزامها و مسئولیت مدنی بدون قرارداد. تهران: نشر میزان، ۱۳۸۸.
۷. کاتوزیان، ناصر، الزامهای خارج از قرارداد مسئولیت مدنی، جلد اول: قواعد عمومی. تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۴۰۰.
۸. نجفی، شیخ محمدحسن، جواهرالکلام، جلد سی‌وهفتم. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، بی‌تاریخ.

- مقاله

۱. رضوی، محمدحسن، مریم قاسمی و فاطمه زین‌العابدینی، «تعهدات حقوق بشری دولت واضع تحریم در برابر مردم کشور تحریم‌شده: از صدور معافیت تحریمی تا رفع مؤثر موانع»، فصلنامه مطالعات حقوق عمومی ۵۲، شماره ۲ (۱۴۰۱).
۲. گرشاسبی، علیرضا و مجتبی یوسفی دیندارلو، «بررسی اثرات تحریم‌های بین‌المللی بر متغیرهای کلان اقتصادی»، فصلنامه تحقیقات مدل‌سازی اقتصادی دانشگاه خوارزمی ۷، شماره ۲۵ (۱۳۹۵).
۳. ممتاز، جمشید، «تحریم اقتصادی و حقوق بین‌الملل عمومی»، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، شماره ۲۲ (۱۳۶۰).

ب. انگلیسی

- Books

1. Crawford, James. *Brownlie's Principles of Public International Law*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
2. Polinsky, A. Mitchell & Steven Shavell. "Punitive Damage." In *Encyclopedia of Law and Economics*, edited by Boudewijn Bouckaert and Gerrit De Geest, 764-781. Cheltenham, UK: Edward Elgar, 2000.

- Articles

1. Crowell & Moring LLP. "The Foreign Sovereign Immunities Act: 2014 Year in Review." *law and Business Review of The Americas* 22 (2016).
2. Elliott, Kimberley Ann and Gary Clyde Hufbauer. "Same Song, Same Refrain?: Economic Sanctions in the 1990s." *American Economic Review* 89 (1999).
3. Hofer, Alexandra. "The Proportionality of Unilateral "Targeted" Sanctions: Whose Interests Should Count." *Nordic Journal of International Law* 89 (2020).

- Cases

1. *Case Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)*. Judgment, International Court of Justice, February 9, 2022.
2. *Case C-45/15 P, Safa Nicu Sepahan Co v. Council of the European Union*. Court of Justice of the European Union, May 30, 2017.
3. *Case Factory at Chorzow*. Publications of the Permanent Court of International Justice (P.C.I.J). Series A, No. 9, July 26, 1927.
4. *Case GabCikovo-Nagymaros Project (Hungary v. Slovakia)*. Judgment. International Court of Justice, September 25, 1977.
5. *Case Joseph J. Cicippio, et al., Plaintiffs, v. Islamic Republic of Iran, Defendant*. Civil Action No. 96-1805 (TPJ), United States District Court, District of Columbia, August 27, 1998.
6. *Case Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening)*. Judgment, International Court of Justice, February 3, 2012.
7. *Case LaGrand (Germany v. United States of America)*. International Court of Justice. June 27, 2001.
8. *Case Stephen M. Flatow, Plaintiff, v. The Islamic Republic of Iran, the Iranian Ministry of Information and Security, Ayatollah Ali Hoseini Khamenei, Ali Akbar Hashemi-Rafsanjani, Ali Fallahian-Khuzestani, and John Does*. United States District Court, District of Columbia, 999 F. Supp. 1 (1998), No. 97-396 (RCL), March 11, 1998.

- Documents

1. Charter of the United Nations. Signed June 26, 1945.
2. International Law Commission. "Draft Articles on the Responsibility of International Organizations." *Yearbook of the International Law Commission*. 2011, vol. II (Part Two).
3. International Law Commission. "Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts." *Yearbook of the International Law Commission*. 2001, vol. II (Part Two).
4. U.S. Department of Justice Office of Justice Programs. *Punitive Damage Awards in Large Counties*. By Thomas H. Cohen. Washington: 2001.